कायस्थः

२५। इत्यण्। इदन्तादेशश्च। यस्येतिलोपात् परत्वादादिवृद्धिः कदैवतम्। स तु ब्राह्मतीर्थम्। (कायति प्रकाशते इति अच्।) मूर्त्तिः। ("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्। समागमाः सापगमाः सर्व्वमुत्पादि भङ्गुरम्"॥ इति हितोपदेशः॥) संघः। लक्ष्यः। स्वभावः। इति मेदिनी॥ प्राजापत्यविवाहः। इति स्मृतिः॥ (यथा मनुः ३। ३८।

"कार्षोढाजः सुतस्त्रीस्त्रीन्
षट् षट् कायोढजः सुतः"॥)

अस्य लक्षणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम्॥ मूलधनम्। यथा,—नारदः।

"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका"॥

कायमानं, क्ली, (कायस्य मानमिव मानमस्य।) तृणकुटीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कायवरूनं, क्ली, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन। वलस्तृतौ करणे ल्युट्।) कवचम्। इति हारावली। ७३॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्व्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामितया तिष्ठतीति। काय+स्था+कः।) परमात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।

"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते"॥

काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय+स्था+कः।) नरजातिविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्पर्य्यायः। कूटकृत् २ पञ्जीकरः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ करणः ४ पञ्जिकारकः ५। इति जटाधरः॥ तस्योत्पत्त्यादिर्यथा*।

कायस्थः

श्रीहर उवाच।

"भूयस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम्।
यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः॥

पार्व्वत्युवाच।

अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानावयोरुप।
शूद्रात् कनीयसी जातिरमदद्विप्रसेवकः॥
श्रोष्याम्यादौ हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विस्तरात्।
कायस्थः क्षत्त्रविट्शूद्रान्वृते विप्रार्चकः कथम्॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान्।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर!॥
श्रोष्यामि महिमानञ्च साधनं त्वत्त एव हि॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतो जन्म चातः कायस्थनामभृत्।
ककारं ब्राह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम्॥
यायन्तु निकटं ज्ञेयं तत्र कायें हि तिष्ठति।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम्॥
जीवेन्द्रणे भगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः।
शठश्च शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकृत्॥
जन्मावधि द्विजार्चायां मतिरेव निरन्तरम्।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।
शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमाम्॥
वाञ्छत्येव मसीशः स सदोद्देगीतिमावहन्।
ब्राह्मणं हीश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः॥
यं यं गच्छति विप्रस्य मसीशस्यानुगच्छति।
नद्यादौ गत्वा चेद्विप्रः स्नात्वा कुर्य्यात्तपोऽपि च॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीड़ितोऽपि च।
तथापि नासनं याति शिरे धर्त्तुं, द्विजोऽपि च॥

कायस्थः

मसीशायादीक्षिताय क्षत्त्रविशोः प्रणाम च।
अशूद्रायेति वोढुं न ददात्येवासनादिकम्॥

पार्व्वत्युवाच।

चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम्।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न॥
क्षत्त्रवैश्योपमो क्षुक्तस्त्वयैव कथमीश्वर!॥

हर उवाच।

ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स चातः कालि! श्रुतस्व तत्॥
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्त्रो विट् शूद्र एव हि।
गृहीतवान्न तत् किञ्चिन्मसीशौ लसतः शिवे!॥
अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिनः।
एते स्युर्वैदिकाचारा मसीशौ हि स्वभावतः॥
मस्या सह तु लेखन्या सर्व्वं लेखितुमीश्वरः।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चितं किल॥
अतो हृदि विचार्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम्।
ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि यत्र याति धरासुरः॥
कृतत्रेतादापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।
तदपि त्वत्प्रभावेन दृढां भक्तिं द्विजेषु च॥
ततो हि कृपया विप्रः कायस्थमनुगृह्णा हि।
सालसं प्रार्थ्य वगलेति तव प्रिये!॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्य्यसिद्धिता।
ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि॥
एवं प्रकारेण कालि! विप्रागामनुगः कलौ॥
कायस्थाः कालिके! देवि! पुनस्तद्विभवं शृणु॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्त्रियाणां महाबलः।
सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये॥
आहूतवांश्च सर्व्वान् स चतुर्व्वाजसमन्वितः।

---

* कायस्थोत्पत्त्यादौ ग्रन्थकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि संगृहीतानि तदितराण्यधुना प्राप्तानि। कतिपयप्रशस्तप्रामाण्यप्रमाणान्यचोद्धृतानीति! तद् यथा,—

"क्षणं ध्यानस्थितस्यास्य सर्व्वकायाद्विनिर्गतः।
दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनी॥
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः।
प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेख्याय स निरूपितः।
ब्रह्मणानौन्द्रियज्ञानी देवाग्न्योर्थज्ञभुक् स वै!
भोजनाच्च सदा तस्मादाकृतिर्दीयते द्विजैः॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते।
नानागोत्राय तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै"॥

इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डम्॥ *॥

दत्तात्रेय उवाच।

"त्रिकालज्ञं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्।
उपसङ्गम्य पप्रच्छ भीष्मः शस्त्रभृतांवरः॥
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च।
सम्भवः सङ्करादीनां श्रुतो विस्तरतो मया॥
कायस्थोत्पत्तयो लोकेष्वानाथैव महामने।
भूय एव महाप्राज्ञ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥
वैश्याया दानशौण्डास्य पितृयज्ञपरायणाः।
सुधियः सर्व्वशास्त्रेषु काव्यालङ्कारबोधकाः॥
पोष्टारो निजवर्गाणां ब्राह्मणानां विशेषतः।
तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने!॥
एतन्मे संशयं विप्र! वक्तुमर्हस्यशेषतः।
इति पृष्टो मुनिप्राज्ञः, गाङ्गेय! शृणु तत्त्वतः॥

पुलस्त्य उवाच।

शृणु गाङ्गेय! वक्ष्यामि कायस्थोत्पत्तिकारणम्।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्व्वं तन्मे कथयतः शृणु॥
येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।
उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्पते॥
अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः।
यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो"॥
'मुखतोऽसृजत् द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्त्रियास्तथा।
जरुभ्याञ्च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च सवङ्गमसरोरुहान्।
एककालेऽसृजत् सर्व्वं चन्द्रसूर्य्यग्रहांस्तथा॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!।
उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कश्यपं चातितेजसम्॥
प्रतियत्नेन भोः पुत्र जगत् पालय सुव्रत!।
इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं ऋषिसङ्घवरेतुकम्॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे"॥
"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमानसः॥
ततः समाहितस्तैर्थ्भूतं तद्वदामि ते।
तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः॥
कम्बुग्रीवो गूढशिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
लेखनीचेदनं चस्त्रा मसीभाजनपाणिकः॥
निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः।
उत्तमः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः॥
त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय! तं ददर्श पितामहः।
अधोऽर्द्धलम्बिरोच्याथ पुरुषस्यायतः स्थितः॥
नामधेयं हि मे तात! वक्तुमर्हस्यतःपरम्।
यथोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् त्वं मामनुशासय"॥

पुलस्त्य उवाच।

'इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्।
प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः॥
स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरम्।
मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः॥
चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि।
धर्म्माधर्म्मविवेकार्थं धर्म्मराजपुरे सदा॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स! ममाज्ञां प्राप्य निश्चलाम्।
क्षत्त्रवर्णोचितो धर्मः पालनीयो यथाविधि॥
प्रजाः सृजस्व भोः पुत्र भुवि भारसमन्विताः।
तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत"॥

पुलस्त्य उवाच।

'चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते।
श्रीभद्रा नागरा गौराः श्रीवत्सश्चैव माथुराः॥
चर्चिफणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च।
वर्णावर्णद्वयश्चैव अम्बष्ठाद्यास्च सप्तम!॥
शृणु तेषाञ्च कर्माणि कुरुवंशविवर्द्धन!।
पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महीतले॥
धर्म्माधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः।
भूस्थानं बोधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम्॥
पूजनं देवतानन्तु पितॄणां यज्ञसाधनम्।
वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम्॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्म्माधर्म्मविलोकनम्।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया॥
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डी चण्डप्रभर्द्दिनी।
तस्याः पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः॥
स्वर्गाधिकारमासाद्य यता यज्ञभुजः सदा।
भवद्भिः मा सदा पूज्या भ्रातृभ्यां सफलादिभिः॥
गाङ्गौ सिद्धिदा नित्यं पुत्रदा मा तु चण्डिका।